

Київський університет імені Бориса Грінченка

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА
в українському інформаційному
й освітньому просторі:
верифікація та інтерпретація

Київ – 2018

Розділ III

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Ігор Срібняк

**ПЕРЕБУВАННЯ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ
У ТАБОРІ КАЛІШ, 1923 р.**

(за матеріалами часопису «Український Сурмач»)

Останнім часом історики дедалі активніше досліджують обставини перебування у таборах полонених та інтернованих вояків-українців та теренах Польщі, що наочно свідчить про зростання наукового інтересу до вузлових віх на шляху до польсько-українського порозуміння. Однією з центральних тем є польсько-українська військово-політична співпраця у боротьбі з московським більшовизмом на початку 20-х рр. ХХ ст., яка була унаочнена підписанням Варшавської угоди у квітні 1920 р. Невдале для Української Народної Республіки завершення військового протистояння з Москвою призвело до відступу Армії УНР, після чого її особовий склад був розміщений у таборах на теренах Польщі.

Свідченням зацікавлення даною тематикою стала публікація низки монографій (як в Польщі, так і в Україні), в яких була подана стисла інформація про Калішський табір окресленого часу.¹ Ще одним перспективним напрямком історичних досліджень у цій галузі стало вивчення специфіки видання таборових часописів (у т.ч. й в Каліші), на шпальтах яких фіксувалася хроніка найважливіших подій життя їх мешканців.²

Спеціально дослідженню історії цього табору був присвячений науково-популярний нарис О. Колянчука³, в якому автор побіжно зупинився на деяких аспектах культурно-освітньої та видавничої діяльності вояків-українців у Каліші, пунктирно окреслив роботу більшості творчих і громадських осередків

---

¹ *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w terenie Polski w latach 1918-1924. – Toruń, 1997. – 209 s; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.; *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К., 1999. 352 с.; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. Львів, 2000. 276 с.

² *Вішка О.* Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. С. 31.

³ *Kolańczuk A.* Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939. Kalisz-Przemyśl-Lwów, 1995. 96 s.

українського вояцтва у ньому як під час інтернування, так і після створення тут Української станиці.

На жаль О. Колянчук майже не використовував архівних матеріалів, що великою мірою збіднило джерельну основу його розвідки, а уміщення ним неперевіреної інформації, почерпнутої із тогочасних газет (зокрема – про «тривалі бунти інтернованих, включно з загальнотаборовими голодовками» – без уточнення того, в якому ж таборі інтернованих вояків-українців це мало місце), змушує дослідника до обережності у використанні фактажу зі згадуваної книжки.¹

Нині існує нагальна потреба наново звернутись до дослідження цієї теми з метою максимального залучення архівних матеріалів, а також інших груп джерел, які з незрозумілих причин не були використані О. Колянчуком. Дана стаття значною мірою ґрунтується на використанні матеріалів таборового часопису «Український Сурмач», редколегія якого майже у кожному його числі уміщувала різноманітну інформацію про діяльність гуртків та товариств у Щипіорно. Їх опрацювання дозволяє достатньо повною мірою реконструювати перебіг культурно-освітньої роботи в таборі, а також вичерпно дізнатись про динаміку та загальний обсяг грошових пожертв для потреб інтернованих.

Метою даної розвідки є здійснення аналізу таборового повсякдення інтернованих вояків-українців у таборі Каліш (Польща) у 1923 р., до завдань належать – перебіг культурно-освітнього життя таборян, специфіки залучення коштів для цих потреб, діяльності благодійних організацій та їх внеску в розбудову різних сфер життя і побуту українського вояцтва у цьому таборі.

На початок 1923 р. у таборі Каліш перебували дві дивізії (2-га Волинська і 3-тя Залізна), Спільна Юнацька школа та ще деякі окремі частини Армії УНР. Станом на 25 січня ц.р. чисельність особового складу Волинської дивізії становила 1080 чоловік (457 старшин і 498 козаків), Залізна дивізія нараховувала у своєму складі 1316 чоловік (520 старшин і 655 козаків).² На цей час дивізії перетворились на кадровані з'єднання, які зберігали всі притаманні їм ознаки (штаби, згорнуті апарати підрозділів, старшинські кадри), на основі яких при потребі можна було оперативно розгорнути стрілецькі корпуси трьохдивізійного складу.

Побут інтернованих у зимову пору року традиційно був складним через брак вугілля для опалення бараків та скудність харчових пайків, а також і через

---

¹ *Kolańczuk A.* Internowani żołnierze Armii UNRwKaliszu 1920-1939. Kalisz-Przemyśl-Lwów, 1995. S. 10.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1075, оп.2, спр.1052. Арк. 56.

безрадісність вже кількالكітнього проживання в таборових умовах. В цій ситуації надзвичайно важливим завданням було дати таборянам хоч крихту розваги, шляхом привнесення в їх життя оптимізму та наснаги; а крім того – конче необхідним було підтримати національні почування вояків та їх відданість ідеї визволення України. Першій меті слугував, зокрема, концерт 11 січня 1923 р., до програми якого входили: водевіль на одну дію Левченка «На межі» (артисти – Чернявський, Єрмолаїв, Віцке; акторки – Бегус, Розніченко, Рожнова та ін.), водевіль Товстоноса на одну дію «Жінка з голосом», «дивертисмент» декламування віршів Маланюком, Сімянцевим, Дорошенком, Ключком, Волошиновим та ін.¹

Задля досягнення другої мети було, зокрема, проведено урочисте святкування 5-ої річниці проголошення самостійності УНР (22 січня 1923 р.), у програмі якого був виступ «Української Національної капели» під орудою сотника Котка і духової оркестри, реферат «Проголошення Самостійности У.Н.Р. і боротьба за Українську Державність» (виголосив хорунжий Конопацький). Крім цього, хор також виконав кілька пісень на музику М.Лисенка і Ф.Колесси («Хор бранців», «В горах грім гуде», «Тим, що впали»). Таборове драматичне товариство підготувало виставу драми на чотири дії «Між двох сил» В.Вінниченка, в антрактах якої грала духова і струнна оркестри.² З цієї нагоди Українське православне братство імені св. Кирила і Методія розмістило в «Українському Сурмачі» також своє «Послання», адресоване до всіх християн світу, в якому братчики вітали інтерноване вояцтво з цим святом та заявили про конечну потребу для України отримати свою Українську православну автокефальну церкву.³

Патріотично-виховне значення мали благодійні вечірки, які регулярно проводились у таборі, збираючи чисельний загаль таборян. Одна з таких вечірок відбулась 4 березня 1923 р. (на користь сухотників Залізної дивізії), і включала, зокрема, реферат Антона Коршнівського «Сухоти, яко соціальне зло», драматичний етюд «Повинен» на одну дію Черкасенка у виконанні артистів драматичної секції товариства «Веселка» (режисер Горунович), концертну частину у виконанні таборового хору Котка, а також танці. Почесними розпорядниками на ньому виступали комісар Калішської групи Щепанський і генерал-хорунжий П.Шандрук.⁴

¹ ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18. Арк. 58.

² ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18. Арк. 23.

³ Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 14 лютого. Ч.45. С. 2

⁴ ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18. Арк. 61-62

Ще однією маніфестацією витривалості та вірності національним ідеалам стало урочисте святкування у таборі роковин народження та смерті Тараса Шевченка» (10-11 березня 1923 р.). Програма вшанування пам'яті Кобзаря включала виконання національного гімну (таборова капела під орудою сотника Котка), реферат про Т.Шевченка (хорунжий Конопацький), декламації творів Шевченка у виконанні старшин Армії УНР (полковник Євтимович) та учні різних класів таборової гімназії ім. Т.Шевченка (Т.Білевич, М.Опаренко, К.Стецюренко), виконання творів «Розрита могила» і «Заповіт» (згадувана капела). Крім того, Драматичним товариством Калішського табору була виставлена драма на три дії Т.Шевченка «Назар Стодоля» (режисер – Скворцов).¹

Але попри всі старання командування групи інтернованих та організаторів культурно-освітньої роботи в дивізіях, окремі прояви таборового побуту частини вояцтва дозволяють стверджувати, що й до цього часу армія не позбулась «баласту», до появи якого призводили складні умови таборового повсякдення інтернованих вояків Армії УНР. На підтвердження цього, зокрема, свідчить наказ ч.44 від 18 березня 1923 р. генерал-інспектора Армії УНР, в якому йшлося про поширення у таборах таких негативних явищ як «азартна гра в карти, за якою проїгруються не тільки великі гроші, але й власні, дорогі та скарбові речі». Також у цьому наказі згадувалось про існування в таборах груп «скупщиків і доставців», з яких «перші провадять скупку у інтернованих паків, річей та опалу за пів ціни, а другі доставляють в кантини предмети першої необхідности вище риночних цін, в силу чого інтернованим приходиться переплачувати значно більше ніж в міських skleпах (магазинах – *авт.*)». З метою усунення таких явищ генерал-інспектор доручав начальникам груп інтернованих військ вжити всіх можливих найенергійніших заходів з метою їх унеможливлення у майбутньому.²

Без сумніву, ці факти були відомі й польській владі, яка весь час намагалась мінімізувати свої видатки з утримання інтернованого українського вояцтва. Більше того, у зв'язку зі стабілізацією політичної ситуації в Центральній Європі, Варшава все більше переймалась питанням економічної доцільності існування таборів. Наслідком цього міністерство внутрішніх справ Польщі, якому підпорядковувалися табори, ще наприкінці 1922 р. ухвалило рішення про остаточне розв'язання двох таборів (Калішу та Щипіорно). Разом з тим слід відзначити, що процес ліквідації таборів інтернованих Військ УНР був значно розтягнений в часі – аби дати можливість інтернованому вояцтву максимально

---

¹ ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18. Арк. 63-64

² ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.316. 75зв.

підготуватись до переходу на цивільний стан. Водночас польська влада брала була готова врахувати потреби тих українських вояків, які не мали можливості самостійно заробляти собі на життя. Для цього таборяни мали бути поділені на три категорії (групи), що регламентовано наказом генерал-інспектора військ УНР О.Удовиченка від 22 лютого 1923 р.¹

До першої з них належали всі ті, хто не міг самостійно працювати: інваліди, хворі у шпиталях (зокрема – на туберкульоз), люди похилого віку (від 60 років, як військові, так і цивільні), а також жінки та діти. До цієї категорії входив старшинський та козацький склад штабів груп, дивізій і бригад Армії УНР. Польська влада брала на себе зобов'язання і надалі повністю забезпечувати цю категорію. Загальна кількість вояків, які увійшли до 1-ї групи, становила у двох таборах 3116 осіб.

До другої групи належали всі ті, хто, працював у таборових установах: пекарнях, кухнях, електростанціях, у заснованих польською владою майстернях тощо. Крім того – до неї були зараховані працівники культурно-освітніх організацій: інструктори курсів, вчителі шкіл, актори таборових театрів, робітники приватних майстерень. Ця категорія інтернованих на пільгових умовах забезпечувалися польською владою необхідними для праці інструментами і приміщеннями, а крім того – могла розраховувати на обмежену матеріальну допомогу – але харчуватися вони мали вже на власний рахунок. До цієї категорії було віднесено 1313 осіб.

Третю групу становили всі ті, хто мав змогу самостійно забезпечувати себе і свою родину усім необхідним, тобто інтерновані, які мали постійну роботу в польських установах, навчалися у вищих учбових закладах, а також ті, хто за власним бажанням працював поза табором у приватних господарствах. Усі вони отримували спеціальні «карти азилю» (дозвіл на тимчасове перебування) із правом вільного пересування територією Польщі (за винятком Галичини, Волині, прикордонних повітів, Варшави, Лодзі). Надалі інтерновані, які належали до цієї категорії, мали працювати самостійно або створювати промислово-виробничі артілі, яким польська влада була готова надати необхідну початкову допомогу та забезпечити пільгові умови праці. До цієї групи було виокремлено 308 осіб.²

Співставлення наведених кількостей трьох груп інтернованих дозволяє стверджувати, що на той момент про ліквідацію не йшлося – хіба що польська влада плекала плани зведення всіх частин інтернованих в одному таборі. Власне

---

¹ ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.158. Арк. 371.

² ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.158. Арк. 367.

з її боку тривав процес заохочення всіх здатних самостійно працювати в Польщі або за її межами до звільнення з табору та переходу на цивільний стан. У свою чергу, командування групи докладало усіх зусиль для адаптації та соціалізації інтернованих, створювало умови для отримання ними нових фахів, що дозволило би табор'янам у подальшому самостійно забезпечувати себе та родини достатніми засобами для існування в еміграції. Разом з тим, велика увага приділялась задоволенню культурно-національних та освітніх потреб інтернованих, бо тільки завдяки цьому можна було запобігти деморалізації інтернованих у таборах.

На початку 1923 р. робота таборових шкіл, курсів і гуртків набула рис системності та планомірності, що стало можливим завдяки всебічній та щедрій допомозі, яка надавалась таборовим осередкам з боку благодійних організацій – насамперед YMCA (Young Men's Christian Association – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація) і BCR (British Committee for Refugees – Британський комітет для біженців). І якщо остання основну свою увагу звертала «на матеріальний бік справи, допомагаючи переважно жінкам і дітям видачею сніданків, деяких продуктів, одягу[...] культурної ж праці цілковито не торкаючись», то YMCA навпаки «не відмовляючись від матеріальної допомоги, особливо хорим, найпильнішу увагу звернула на можливість допомоги моральної і тому культурно-освітня робота зайняла найчільніше місце».¹

Зрештою, YMCA взяла під свою опіку майже всі культурно-освітні осередки (школи, театри, бібліотеки, читальні), які діяли в таборах фактично під її назвою і емблемою. До травня 1923 р. «ні музичне, ні хорове, ні драматичне товариство, ні якась інша культурна установа в таборах майже не обходилась без допомоги Y.M.C.A.», при чому всі вони «дійсно існували й були живими організаціями». У цьому велика заслуга належала табор'янам, бо YMCA «приходило на поміч, розвивала, поширювала, вкладала значні кошти лише в те діло й тоді, коли її представники не один раз наочно пересвідчувалися, що справа робиться справді серйозна, вмiлими руками і має дані для дальнішого розвитку».²

Таборова YMCA зробила особливо багато для налагодження діяльності гімназії у Каліші, а також для забезпечення роботи агрономічних, електротехнічних, мовних, бухгалтерських курсів та викладів з бджільництва. Ця

---

¹ Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 7.

² Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 7.

допомога виявлялась зокрема у забезпеченні зошитами, шкільним приладдям, підручниками, матеріальній підтримці викладацького складу курсів та шкіл, а також належного облаштування приміщень, в яких провадились всі ці виклади. Важливим було те, що ця «допомога видавалась систематично, часто в значних розмірах щодо книжок і приладдя», що в умовах «таборових злиднів» мало величезне значення, створюючи «певність у можливості працювати та поширювати справу.¹ Також УМСА випозичала таборянам музичні інструменти (юнаки Державної Спільної Юнацької Школи отримали, зокрема, мандолу, мандоліну, контрабас).²

Водночас, як відзначав невідомий автор статті в «Українському Сурмачеві», ця практика мала й негативний бік, бо «приймаючись за працю шкільно-просвітні та культурні діячі вже надто надіялись на цю чужу поміч, мало дбали про те, щоб підкласти твердий ґрунт в свою працю власними силами і коштами». В силу цього вістка про згортання діяльності УМСА в таборах (з лютого 1923 р.) стала для частини українського активу «як сніг на голову», бо остання заявила про цілковите припинення будь-якої допомоги гімназії в Каліші, й в квітні ц.р. цілком припинила свою роботу в таборах. В цій ситуації, на слушну думку автора статті, найголовнішим було «не падати духом, не опускаєти рук, не розпорошувати своїх сил, а сміло одностайно й енергійно треба було братись за діло».³

Зрештою, допомога була не єдиним (хоч і дуже важливим) джерелом матеріальних надходжень на культурно-гуманітарні потреби таборян. Такі установи як Український Центральний Комітет (УЦК), «Товариство допомоги збігцям з України», Українська академічна громада у Подебрадах і Товариство студентів у Брно (ЧСР), Українська національна капела О.Кошиця, а також окремі особи склали значні пожертви, завдяки чому таборові культурно-освітні осередки продовжували свою вкрай необхідну діяльність. Значну активність у цей час виявляла таборова спілка військових інвалідів, яка, зокрема, допомагала у придбанні ліків. Надходила допомога й від місцевих осередків Українського Червоного Хреста і Союзу українок, які опікувалися хворими, жінками та дітьми. Нарешті, свою лепту для підтримки таборян вносили таборові кооперативи, підприємства та крамниці, засновані самими інтернованими, які призначали частину свого прибутку на культурно-освітні цілі.

---

¹ Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 7.

² ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9. Арк. 8

³ Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 8.

Особливо активну діяльність розгорнула жіноча підсекція УЦК (голова – Олена Лукасевич), яка до 18 лютого 1923 р. збрала 3.028.815 м.п., 1500 л.р. і 150 леїв болгарських.¹ У подальшому нею регулярно провадились збірки у різних польських містах, що дозволило зібрати для інтернованих 630.832 м.п. Жертводавцями цього разу виступили духовна консисторія в Кременці (421.482 м.п.), Лев Поповський з Гродна (33 тис. м.п.), Григорій Деркач зі Львова (62 тис. м.п.), А.Кучинська (20 тис. м.п.). Також на цей заклик відгукнулись представник Міжнародного Червоного Хреста В.Глор (ним було надіслано 700 тис. м.п. для хворих на туберкульоз дітей), українські правники (179 тис. м.п.), проф. І.Фещенко-Чопівський (120 тис. м.п.), Воскобойників з Острога (63 тис. м.п.), інженер Тищенко (50 тис. м.п.), Корнійчук (організована ним збірка у Бересті принесла 40 тис. м.п.), Маслова (50 тис. м.п.). Інтернованим надійшла грошова допомога від Українського товариства імені гетьмана І.Мазепи з Софії (Болгарія). Завдяки цим надходженням окремі найбільш нужденні таборяни (діти і жінки), а також окремі організації («Союз Українок», хворі вояки в шпиталях, інваліди) отримали різні суми грошової допомоги.²

У Подєбрадах (ЧСР) було створено український комітет зі збору пожертв для інтернованих у Польщі (голова – П.Вуків, секретар – І.Кобизський), який тільки у квітні 1923 р. перерахував на їх потреби 3.852.840 м.п. Майже вся ця сума була використана для придбання значної кількості сала для сухотників таборних шпиталів, виплат невеликих грошових квот всім інтернованим у Каліші та Щипіорно, і окремо – персоналові та учням Школи пластунів, а також всім хворим зі шпиталів. Крім того, частина коштів була передана на потреби гімназії (Каліш) та реальної школи (Щипіорно).³

Дехто з американських українців пересилав значні суми безпосередньо генерал-інспектору Військ УНР О.Удовиченку. Так, зокрема, вчинив Стефан Лилик (5 доларів американських (д.а.) – для сухотників у шпиталях і 10 д.а. – для Спілки військових інвалідів Армії УНР). На початку квітня 1923 р. керівник Українського національного хору в США Павловський надіслав 125 д.а., що після їх обміну на польську валюту склали суму 5.652.500 м.п. Рішенням О.Удовиченка 1 млн. м.п. був переданий на потреби хворих, і стільки ж – виділено у розпорядження начальника культурно-освітнього управління

---

¹ На дарунок інтернованим // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 18 лютого. Ч.46. С. 8.

² Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. Арк. 8

³ Короткий звіт // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 29 квітня. Ч.50. С. 8

В.Прокоповича (завдяки цій сумі було створено пресовий фонд, що мав надавати допомогу таборовим видавництвам).¹

Український громадський діяч в Румунії Дмитро Геродот регулярно проводив збірки коштів для потреб інтернованих у Польщі. Його заходами таборянам через жіночу підсекцію УЦК було надіслано спочатку 1140 леїв румунських (л.р.), а після надходження коштів за підписними листами Д.Антончука, Павла Мамчура, д-ра Д.Маєра-Михальського, д-ра М.Галіна – до Калішу було відправлено ще 2640 л.р. (через О.Лукаевич у Варшаві). Всі організаційні видатки (друкування та розсилка закликів та відозв, папір, поштове листування, пересилка коштів) були покриті Д.Геродотом за власний кошт.²

Розподілом матеріальної допомоги, яка надходила для таборян, займалась спеціально до цього уповноважена розподільча комісія (голова – Є.Мешківська, секретар – В.Прокопович). Комісія регулярно оприлюднювала до відома таборового загалу баланс надходжень і витрат цих коштів із зазначенням організацій та осіб, які отримували матеріальну допомогу. Зокрема, у квітні 1923 р. для хворих таборян від Українська республіканської капели Кошиця надійшло 1 млн. м.п., інженер Л.Даценко та його колеги одного з польських підприємств зібрали для хворих і дітей в таборах 953 тис. м.п. Ці кошти були витрачені здебільшого на т.зв. «червоне яечко» – для поліпшення харчування у Великодні свята (900 тис. м.п. для таборян і 200 тис. м.п. для хворих у шпиталі). Частина цих коштів (105 тис. м.п.) була витрачена для закупівля фуражу для корови та кіз, які давали молоко для відживлення хворих та проведення лікарської операції (40 тис. м.п.) одній з жінок.³

Начальник культурно-освітнього управління Генерального штабу Армії УНР В.Прокопович у одній зі своїх статей, що була опублікована на шпальтах таборової газети «Український Сурмач», підвів підсумки культурно-освітньої роботи в таборах за два з половиною роки перебування в них українського вояцтва. В цій роботі він помітив багато «хиб і недостач», згадавши зокрема про «малечу, що ходить самопас (без догляду – *авт.*), козаків не письменних, жінок – та й чи жінок тільки? – що й досі ніяк не спромоглися засвоїти мову, [...] гріхи в освіті старшин». Згадав В.Прокопович й про те, що таборові школи провадили свою діяльність у вкрай несприятливих умовах, коли бракувало практично всього – не вистачало «підручників, замало книжок для читання, конечно

---

¹ Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 22 квітня. Ч.49. С. 8.

² Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 22 квітня. Ч.49. С. 8.

³ Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 22 квітня. Ч.49. С.8; Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 8.

постійна допомога учням, що за наукою не зможуть заробляти, потрібне й справжнє забезпечення вчителів, що віддають навчанню всі свої сили й весь час свій, конче потрібне утворення тієї матеріальної бази, яка сама тільки може надати певности існуванню шкіл і таким способом створити сприятливу для праці психічну атмосферу».¹

Але із завершенням роботи УМСА виникла потреба створити окремий фонд, з якого централізовано би покривались видатки всіх освітніх інституцій у таборах. Виходячи з переконання, що «справа національної освіти й культури вище політичних чи соціальних переконань і що біля цього можна об'єднати всіх Українців», ініціатори його створення були одностайні у доцільності його заснування при управлінні культурно-освітніми справами Генерального штабу Армії УНР. Фонд почав фактично існувати з 19 лютого 1923 р., коли членами комісії з розподілу пожертвуваних коштів (під головуванням Є.Мешківської) до нього було внесено перший грошовий внесок на цю мету (1 млн. м.п.). При цьому комісія звернулася «до найширших кол нашого громадянства з закликом допомогти його розвиткові й збільшенні».²

Слід відзначити, що ініціатива комісії була підтримана командуванням інтернованих та вищим політичним проводом УНР. 24 квітня 1923 р. статут «Шкільно-просвітнього фонду імені Бориса Грінченка» було затверджено, після чого його текст був опублікований для загального ознайомлення в одному з номерів таборового часопису «Український Сурмач».³ Як йшлося в його статуті, він був заснований «для створення можливості удержати регулярно функціонуючі шкільні інституції в таборах[...] й для дачі спромоги окремим особам з інтернованих закінчити чи здобути собі освіту», а сам фонд складався «з добровільних одноразових чи постійних внесків осіб, громад, товариств, установ та інституцій».⁴

Статут фонду регламентував, що кошти благодійників витрачатимуться на наступні потреби: для утримання вчительського персоналу, придбання підручників та шкільного приладдя, виплату допомог і постійних стипендій учням, заснування нових шкіл та забезпечення їх всім необхідним для роботи, поповнення фондів бібліотек при школах та інші просвітні цілі. У статуті було також передбачено, що всі рішення про виділення коштів прийматимуться

---

¹ Прокопович В. На свої сили // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 6.

² Фонд шкільно-просвітній // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 18 лютого. Ч.46. С. 7.

³ Шкільно-Просвітній фонд імені Б.Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 13.

⁴ Статут Шкільно-Просвітнього фонду імені Бориса Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 13.

комісією з їх розподілу, а кошториси видатків затверджуватимуться начальником управління культурно-освітніми справами.

Як дорадчій колегіальний орган при фонді з представників культурно-освітніх інституцій та жертводавців мала бути створена рада. На перші її організаційні збори прибули представники освітніх установ з Калішу та Щипіорно (Гімназії ім. Т.Шевченка, реальної школи, Школи українських пластунів, курсів іноземних мов). Збори відкрив начальник управління культурно-освітніми справами Генерального штабу Армії УНР В.Прокопович, після чого було обрано голову ради (генерал-хорунжий О.Пороховщиків) і секретаря (полковник Кмета).¹

За перші три місяці діяльності фонду (19 лютого – 19 квітня 1923 р.) ним було зібрано 3474000 м.п., зокрема від жіночої підсекції УЦК у Варшаві надійшло 1 млн. м.п., від студентів-наддніпрянців з Брно (ЧСР) – 124.500 м.п. і з Подебрад (ЧСР) – 1.340.000 м.п., від комісаріату Калішського табору – 700 тис. м.п., від УЦК – 300 тис. м.п., від штабу групи інтернованих № 10 – 3 тис. м.п. та ін. Витрати з фонду за вказаний термін склали 3.443.600 м.п. – у першу чергу у якості грошових допомог потреби учням та викладачам гімназії в Каліші та реальної школи в Щипіорно, придбання підручників та на потреби козачої «Просвіти» в Щипіорно.²

До фонду надходили як значні суми (від Української республіканської капели Кошиця через генерала О.Удовиченка – 2 млн. м.п.), так і невеликі внески (від С.Сірополка – 5 тис. м.п.). Таборові організації теж намагались в різний спосіб долучитись до справи збирання коштів, і з цією метою влаштовували у таборі різні імпрези. Студентський комітет для допомоги таборам (голова – Г.Сіманців) організував проведення концерту, всі прибутки від якого були передані до фонду. Ініціативна група таборян 24 березня 1923 р. влаштувала «Концерт-баль» на користь гімназії ім. Т.Шевченка, чистий прибуток від якої склав 301.685 м.п.³

На опубліковану в таборовій газеті інформацію про діяльність фонду відгукнулись деякі таборові організації, і зокрема – Громада старшин 6-ої дивізії, яка на своїх загальних зборах 18 травня ц.р. ухвалила рішення призначити з коштів Громади 20 тис. м.п. на потреби цього фонду. Подаючи інформацію про це у таборовому часопису голова її президії підполковник Г.Оріхів і секретар

¹ Шкільно-Просвітній фонд ім. Б.Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 7-8.

² Звіт. Про стан грошових сум Шкільно-Просвітнього фонду з 19-ІІ 19-ІV // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 14.

³ Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч.51-52. С. 14.

підполковник Реутів висловили сподівання, що «таборове суспільство зрозуміло те велике значіння, якого набирає існування шкіл в таборах для нашої національної справи, і не залишило ці, можна сказати, єдині вогники культурно-освітньої праці серед інтернованого вояцтва, без належної підтримки». ¹ 21 травня ц.р. про свою готовність підтримати Шкільно-просвітній фонд ім. Б.Грінченка шляхом щомісячного перерахування 200 тис. м.п. на його потреби заявила президія Калішського комітету допомоги збігцям з України. Разом з тим, комітет прийняв рішення «прийняти на себе частину утримання Гімназії ім. Т.Шевченка в таборі Каліш, а саме оплату лекторському персоналові гімназії». ²

Загалом же в період з 19 квітня до 1 червня 1923 р. у якості пожертв та добродійних датків до фонду надійшло 6.826.600 м.п. і 1.140 лей румунських (л.р.). Серед жертводавців були громадянка Швейцарії Роза Хрістен (90 тис. м.п.), Дм.Геродот (його заходами була організована збірка коштів на цю мету в Румунії, завдяки чому було зібрано 1140 л.р.), група студентів-наддніпрянців з Брно в ЧСР (105 крон чеських, які були обмінені на 137 тис. м.п.), Степан Сірополко (5 тис. м.п.), Громада старшин 6-ої дивізії (20 тис. м.п.), від невідомої жертводавиці «О.П.» (100 тис. м.п.). Найбільші суми були отримані від польської комендатури табору (1 млн. м.п.) і капели Кошиця (2 млн. м.п.), які були передані до фонду через генерала О.Удовиченка.

За цей період було витрачено 5.954.000 м.п., у т.ч. для допомоги учням Реальної школи в таборі Щипіорно (90 тис. м.п.) та інші її видатки (15 тис. м.п.), 151 тис. м.п. були витрачені для оплати лекторам за виклади на учительських курсах та ще 267 тис. м.п. вчителям Реальної школи (за травень ц.р.). Кошти фонду також спрямовувались для школи неграмотних в Щипіорно (10 тис. м.п.), для поповнення фондів бібліотеки реальної школи (10 тис. м.п.) і матеріальної допомоги її учням (135 тис. м.п.), викладачам Гімназії ім. Т.Шевченка (384 тис. м.п.) та для матеріальної допомоги її учням (280 тис. м.п.), слухачам педагогічних курсів і учням початкової школи в таборі Каліш (158 тис. м.п.). Найбільші суми (1.007.000 м.п.) з цих надходжень витрачались для придбання шкільного приладдя.

Обмежену матеріальну допомогу з фонду отримували й інші просвітні організації, у т.ч. вчительська громада, що від довшого часу діяла в Калішському таборі, об'єднуючи в своєму складі вчителів середніх та початкових шкіл. Навесні 1923 р. управа громади визнала доцільним організувати для своїх членів повторні (педагогічні) курси, і після того як ця ініціатива була підтримана

---

¹ Шкільно-Просвітній фонд ім. Б.Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 7-8.

² Шкільно-Просвітній фонд ім. Б.Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 8.

управлінням культурно-освітніх справ, 16 квітня ц.р. курси розпочали свою діяльність. Прослухати курс лекцій із загальноосвітніх та педагогічних дисциплін зголосилась значна кількість таборян, у т.ч. й не члени вчительської громади.

У цій ситуації було вирішено розширити формат курсів та дозволити їх відвідування для всіх бажаючих (як вільних слухачів). Метою їх відкриття було, по-перше – «дати можливість учительству пригадати й доповнити загальноосвітні й фахові знання та прослухати виклади в українській мові, щоб таким чином приготуватись до праці в українській школі», і по-друге, уможливити набуття усіма бажаючими права викладати у початковій школі, для чого належало скласти іспити перед комісією з представників міністерства освіти УНР, яка була уповноважена видати відповідні свідоцтва.¹

Слухачам курсів було запропоновано прослухати виклади з української мови та історії українського письменства (лектор І.Зубенко, він же й завідувач курсів), «алгебри и арифметики з методикою» (І.Шлендик), природознавство, фізика, хімія (О.Дунічевський), загальна і українська географія (М.Єфимов), всесвітня історія та історія України (Подільський), психологія, логіка, педагогіка (Гончаренко). Виклади тривали щодня у другій половині дня (14.30-18.00) у приміщеннях гімназії ім. Т.Шевченка. Для практичних вправ було передбачено відкрити козацьку школу грамоти, в якій слухачі курсів мали би можливість вдосконалювати свої навички та уміння, проводячи пробні заняття.² Ця школа (завідувач сотник Кальмуцький) розпочала свою діяльність 16 травня 1923 р., і її спочатку відвідувало 11 осіб, а пізніше їх кількість збільшилась до 24. Навчання відбувалось щоденно (дві години у вечірній час) у приміщенні гімназії ім. Т.Шевченка.³

Досить значна кількість таборян висловлювала бажання вивчати іноземні мови, але через відсутність у таборі фахових вчителів – організувати такі курси не видавалось можливим. Між тим спроби декого з таборян самостійно опанувати іноземними мовами були безуспішними. У листопаді 1922 р. за допомогою УМСА такі курси вдалось заснувати, а їх організатором і натхненником виступив генштабу генерал-хорунжий О.Пороховщиків, який «разом з дружиною взяли на себе добровільно і зовсім безкорисливо цей важкий труд викладання мов». «При надзвичайно важких умовах за браком приміщення»

---

¹ Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 12.

² Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 12.

³ Школа грамоти при вчительських курсах в таб[орі] Каліш // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 6-7.

вони впродовж півроку тричі на тиждень провадили виклади іноземних мов (генерал О.Пороховщиків – англійської, його дружина – французької та німецької).¹

До відвідування курсів записалась досить значна кількість таборян, хоча деякі з них в силу різних причин полишили на них навчання. Решта ж демонструвала досить гарний поступ у навчанні, особливо у групі з вивчення французької мови, учні якої утворили гурток «аматорів французької мови». Його учасники збирались додатково ще двічі на тиждень для заслуховування та обговорення підготовлених ними рефератів (все – французькою мовою), завдяки чому ті учні, які «не могли скласти звичайної фрази, вже майже свobodно провадять дискусії французькою мовою». Невідомий «учасник» курсів складав у газеті щиру подяку родині Пороховщикових «за їх важку працю, бо їм в дійсності приходилось не раз викладати в неопаленому помешканню, а цілу ніч справляти писемні праці учнів та писати лекції за браком відповідних підручників», та робив висновок, що «тільки за їх старанням і їх систематичною працею» стали можливими «бажані результати».²

З огляду на незадовільний матеріальний стан інтернованого вояцтва вищий політичний провід УНР намагався створити у таборах умови для працевлаштування найбільш нужденних таборян та підтримки вже діючих підприємств. З цією метою 30 червня 1923 р. С.Петлюра передав генеральному інспектору (на той час) генералу О.Загородському надіслані головою Українського національного хору в Америці Павловським 3.564.810 м.п., які були пропорційно розподілені між установами та організаціями таборів. Зокрема, приблизно однакові суми отримали «комітет сухотників таборів», кошикарська майстерня в таборі Каліш, теслярсько-ковальська майстерня в Скальмержицях, шевсько-кравецька майстерня в таборі Щипіорно, жіноча артіль з виготовлення вишиванок.³

Проте найефективнішим засобом плекання національних почувань інтернованого вояцтва була таборова преса, тим більше, що інтерновані із зрозумілих причин уважно слідкували за розвитком міжнародної ситуації в Європі. У складі дивізійних культурно-освітніх відділів обов'язково діяли видавничі секції, завданням яких було забезпечення видання часописів, неперіодичних листків та іншої поліграфічної продукції. Для підтримки таборової преси ще у квітні 1923 р. при управлінні культурно-освітніх справ було

---

¹ Курси чужоземних мов в Калішському таборі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 12.

² Курси чужоземних мов в Калішському таборі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 12.

³ Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. 9 вересня. Ч.59-60. С. 15.

створено «Видавничий фонд», до якого надходили внески жертводавців та начальників груп інтернованих (на початку червня 1923 р. начальник групи військ у Каліші генерал О.Загородський із загальнотаборових сум передав на пресовий фонд 100 тис. м.п.).¹ Завдяки цим та іншим надходженням у таборах видалася ціла низка газет та журналів, у т.ч. й часопис українських культурно-освітніх організацій в Щипіорно і Каліші «Український Сурмач».²

Восени 1923 р. активізувалась діяльність таборового театру, причому таборяни навіть мали можливість вибирати між двома театральними труппами. Справа в тім, що у зв'язку зпереведенням до Калішу кількох інтернованих вояків-українців з інших таборів (і зокрема зі Стшалкова), тут виникло ще одне драматичне товариство – «Об'єднання». Його керівником якого було обрано колишнього голову Драматичного товариства імені М. Садовського Гончаріва, а режисером – відомого таборового артиста Айдаріва. Заходами нового мистецького гуртка було підготовлено кілька вистав («Чорт-Жінка», «Кавунія» І.Зубенка, «Побреженька» М.Айдарова, «Не ходи Грицю»), які за оцінкою журналу «Веселка» – «вдалися для молоді організації прекрасно».³

Водночас продовжувалась діяльність Драматичного товариства імені М.Садовського, зокрема 8 грудня 1923 р. в таборовому театрі Калішу була влаштована «вистава-баль», в програмі якої в першому відділенні були: вистава опери на три дії «Наталка Полтавка» Котляревського (режисер Пухальський, задіяні шість акторів), у другому – «танці, конфетті, серпантин, пошта і різні забави» (диригент – сотник Ревученко), під час танців та антрактів грала «симфонічна оркестра», діяв буфет.⁴

У репертуарі таборового театру переважали побутові п'єси, але в кожному випадку вони мали національний зміст і характер. Таборіві артисти завжди приходили на допомогу нужденним категоріям таборян, беручи участь у різних вечірках, під час яких відбувався збір коштів на різні потреби. Так, зокрема, вони долучились до влаштування «вистави-балу» (в двох частинах), яка відбулась 24 листопада 1923 р. за ініціативою правління Всеукраїнської спілки військових інвалідів. Власне саме вечірка складалась з двох частин – вистави комедії в трьох актах «Живі покійники» Лисенка – Конича (режисер – Касперт), та «Танців і забав» (сотник Ревученко), під час танців та антрактів грала «духова оркестра колійова» (очевидно йшлося про виступ у таборі польських музикантів-

¹ На пресовий фонд // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 7.

² Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. С. 316-318.

³ Веселка. Місячник літератури, мистецтва й громадської думки. Каліш, 1923. Ч.11-12. Листопад-грудень. С. 34.

⁴ ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.17. Арк. 59-60, 67-68;

залізничників – *авт.*). Про це опосередковано свідчить й двомовне (українсько-польське) виконання програмки, що була виготовлена в таборі типографським способом у видавництві «Чорномор».¹

Висновки, рекомендації, перспективи подальших досліджень. Тим не менш матеріальна скрута та ностальгія за рідною землею змушувала частину вояцтва звертати свої погляди на схід – тим більше, що більшовицька Москва робила все аби розкласти таборян, у т.ч. й зазивами до повернення додому, чому, зрештою, слугувало й оголошення у 1922 р. двох амністій для вояцтва Армії УНР. Слід відзначити, що дехто з інтернованих приймав таке, як з'ясувалось пізніше, фатальне для себе рішення та повертався до радянської України, щоб загинути за кілька років у жорнах сталінських репресій.

Але переважна більшість вояків-українців залишалась вірною своїй присязі та Уряду УНР та стійко витримувала усі негаразди таборового життя. Попри наближення терміну ліквідації таборів Каліш продовжував жити власним життям, плекаючи національно-культурні цінності завдяки діяльності мистецьких гуртків та організацій. У таборі продовжували свою роботу освітні установи, що стало можливим завдяки матеріальній допомозі з боку зарубіжних благодійних організацій, українців з галицьких земель, внесків прибуткових підприємств табору та ін.

Завдяки згаданій гуманітарній допомозі інтерновані зуміли адаптуватись до нових реалій проживання на чужині, дехто з них – отримав нові фахи та зумів знайти роботу. В центрі уваги таборян було опікування потребами жінок і дітей, а також інвалідів, яких працевлаштовували у створених у таборі майстернях. Весь час Каліш залишався й центром військової організації інтернованої Армії УНР, в якому зберігався кістяк українського вояцтва, кращі представники якого взяли діяльну участь у лавах Української повстанської армії вже під час Другої світової війни.

---

¹ ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18.С. 65-66.